

УДК 94(477)

Є. О. Мельников

ФРАНЦУЗЬКІ ПОЛІТИЧНІ ІНТРИГИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІЛЛІ БОРЩАКА

Проаналізовано наукову спадщину Іллі Борщака, з'ясовано нові відомості біографії гетьмана К. Розумовського та ролі французької дипломатії в українській історії. У статті досліджено головний аспект французької зовнішньої політики, який визначив основні чинники вирішення українського питання.

Ключові слова: І. Борщак, К. Розумовський, зовнішньополітичний простір, політичні інтриги, міжнародне середовище, дипломатичні комбінації.

Дотепер повільно, але впевнено повертається на батьківщину історична спадщина багатьох добре відомих у зарубіжжі вихідців з України. Серед них видатний і талановитий історик з Миколаївщини Ілля Борщак. Майже все своє життя він провів у еміграції, де знайшов нову творчу ниву, на якій зросли маловідомі та актуальні теми вітчизняної історичної науки. Праці вченого дають можливість переосмислити деякі історичні питання, виправити їх, та збагатити науковою новизною. Багато актуального наукового матеріалу, який присвячений гетьману К. Розумовському, дає саме І. Борщак, який дослідив документи провідних європейських архівів, на підставі яких була написана одна з цікавих наукових робіт „Слідами гетьмана К. Розумовського у Франції”. Саме ця праця відображає особливості міжнародної політики, в епіцентрі якої опинилась постать гетьмана. Дослідження життєвого шляху К. Розумовського є продовженням та логічним завершенням у вивченні значного біографічного та історичного циклу під назвою „Мазепинці”. Звертаючись до праць І. Борщака, ми маємо змогу кожній історичній постаті даного історичного циклу надати чинне місце в історії, створити картину логічної послідовності та побачити хід подій, які розпочалися від І. Мазепи, набули продовження родиною Орликів та закінчилися гетьманом К. Розумовським.

На сьогоднішній день залишається майже не дослідженим французький напрямок у біографії К. Розумовського. Тому актуальність теми дослідження полягає у вивченні невідомих сторінок біографії гетьмана. Увагу слід приділити французькій зовнішній політиці та особливостям міжнародної дипломатії того часу, як одному з головних чинників інтриг, що призвели до еміграції. Метою наукової статті є дослідження праць вченого з даного питання, визначення ролі французьких політичних інтриг, здобутки та прорахунки гетьмана К. Розумовського.

Окрім І. Борщака дослідженням постаті гетьмана займалися такі вчені як: З. Когут [1], О. Гуржій [6; 13], Д. Бантиш-Каменський [3], О. Путро [12], Т. Чухліб [13].

У 1957 р. в місті Мюнхені вийшла у світ одна з актуальних наукових праць вченого, в якій подавався цікавий та майже недосліджений історичний матеріал. У вітчизняній історичній науці, постать гетьмана К. Розумовського розглядалась переважно в обмеженому контексті, який був орієнтований тільки на відносини між Україною та Росією. Тому дана наукова праця, як і багато інших робіт вченого була пов'язана з Францією. В цій праці вчений досліджує біографічні сторінки останнього гетьмана Запорозької січі, одного із фаворитів російської імператриці Катерини II, та головну фігуру французької дипломатії у міжнародній політиці періоду другої половини XVIII ст. Перша версія статті „Слідами гетьмана К. Розумовського у Франції” була опублікована у 27 томі „Записок історично-філологічного відділу УАН” в Києві, що мала з'явитись десь у 1932 році. Але справа „Союзу визволення України”, що до неї зовсім не був причетним секретар редакції „Записок” М. Левченко, вирішила долю 27 тому. Вже майже закінчений друком цей том був знищений. Після всіх цих подій, жодного аналогічного матеріалу до друку не потрапляло, і, як з'ясувалося пізніше, знищено було скорочений варіант. Встановити цей факт вдалось завдяки допомозі професора О. Оглобліна, який у своєму листі від 18 вересня 1948 р. прокоментував події, що сталися в Києві, та додав до листа віддруковані аркуші тієї статті, яка загинула в нього у Львові 1943-1944 р. [10, с. 4].

Завдяки цим та іншим науковим матеріалам вдалось дослідити майже невідому біографію гетьмана К. Розумовського. Деякі дослідники вважають, що він був вихованцем Страсбурзького університету (стаття В. Шурата, Лозанського „I Ukraine” ч.1, 1915 року). Але ні університетські архіви, ні монументальна „Історія Густава Кнода (Urkynden und Akten der Stadt Strassbourg – Die alten Matrikeln der Universitat Strassbourg, 1897-1902) не згадують про перебування майбутнього гетьмана України в східному французькому університеті. Найповніша досі біографія К. Розумовського вийшла з-під пера князя А. Васильчикова (Родина Розумовських. Санкт-Петербург. 1880-1894. 5 том, а також А. Wassiltschikow: Les comtes Alexei et Kirill Razoumovski. Edition française par A. Brukner Halle, 1883.), який стверджує про першу подорож К. Розумовського у Францію. Дійсно, він тільки проїздив через Страсбург, але за тих часів у Франції мало хто знав, а хто й знав – волів мовчати. Подорож була з метою виховати та підготувати гетьмана до майбутньої блискучої кар'єри. Подорожував він інкогніто, можливо що лише у Страсбурзі, який мав тоді велике наукове ім'я, взяли для нього професора чи „гувернера”, що потім породило вістку про перебування в числі студентів [10, с. 7].

Досліджуючи біографію гетьмана К. Розумовського, можна зробити висновок, що ця людина чужа для українського народу, яка займає епізодичну роль у житті козацької країни. Стрімка кар'єра гетьмана була винагородою за лояльність до російської імператриці. Його життєвий шлях – це суцільний підйом кар'єрною драбиною, де Україна та козацька держава виступають як один з головних чинників власного зростання.

Останній гетьман Війська Запорозького народився у 1728 р., молодший брат А. Розумовський був фаворитом російської імператриці Єлизавети Петрівни, саме цей факт визначив подальше майбутнє гетьмана. З 1742 р. К. Розумовський мешкає у Петербурзі, а у 1743 р. служить камер-юнкером при імператорському дворі. Потім був відісланий за кордон, де навчався у Геттингенському та Берлінському університетах, також навчався у відомого математика Л. Ейлера та професора права Ф. Штраубе де Пірмона. У 1746 р. він був призначений президентом Петербурзької імператорської академії наук, а за два роки до цього він отримує титул графа та камергера. Таке зростання у віці 18 років навіть для того часу є не звичним явищем. З 1748 р. він займає посаду підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полка, а згодом сенатора та генерал-ад'ютанта. Одним з важливих кроків у подальшому кар'єрному зростанні К. Розумовського стала його особиста участь у дворцовому перевороті 1762 р., в результаті якого вся повнота влади перейшла імператриці Катерині II. Після ліквідації Запорозької Січі та нетривалого перебування у Франції він повертається до України та отримує чин генерала-фельдмаршала. Смерть застала гетьмана 3 січня 1803 р. у місті Батурині, де він жив останні роки.

Діяльність гетьмана К. Розумовського була орієнтована на реформи, головною особливістю було те, що між ним та урядом Росії не було укладено жодних угод або договорів. На власний розсуд гетьман розпочав розширювати автономне управління української держави, відновив склад генеральної старшини й суду та налагодив функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю [2, с.135].

Одним з прорахунків К. Розумовського стало питання, пов'язане зі встановленням кордонів. У 1754 р. царський уряд завдає кілька ударів по розбудові української держави, скасовуючи кордони, з часом у всі сфери життя впроваджується діяльність російського уряду. Поступово, впевнено та методично знищуються козацькі надбаня, які завойовувались не одним поколінням. Відсутність єдності та помилково обраний козацькою старшиною політичний курс, став кінцем в історії козацтва. Також слід зазначити, що однією з причин, яка прискорила процес ліквідації козацької держави, стала діяльність гетьмана К. Розумовського. В січні 1764 р. Катерина II наказала йому прибути до Петербурга й під загрозою кари за „зраду” примусила його зректись гетьманства. Сам гетьман не постраждав, і це не як не позначилось на його кар'єрі, бо він був формальною та залежною особою, яка виконує роль маріонетки та слуги імператорської волі. Гетьман К. Розумовський, який не знав та не бачив за своє правління проблемних місць, став своєрідним царським експериментом, який підтвердив, що краще знищити козацьку державність та узурпувати владу, ніж домовлятися з народом через своїх посередників та фаворитів. Побоюючись недовіри царського уряду, та за своє життя, він розпочинає пошук зв'язків які допоможуть йому врятуватись, саме тому вибір Франції як країни був не випадковим [6, с. 154].

Постать К. Розумовського починає цікавити французьких політиків, в момент коли розповсюдились чутки про його майбутнє гетьманування. Зацікавлення полягає в безпосередньому інтересі Франції до „країни козаків”. Факт появи нового гетьмана після смерті Д. Апостола, насторожив французький уряд, бо про попередника нового гетьмана поширилися чутки, що наче він був отруєний за допомогою Росії, і цей факт підтверджують документи міністерства закордонних справ Франції. (Мемог. et Docum. Russie, vol 3, fol.86). Обрання К. Розумовського стало певною подією в політичних і дипломатичних колах Франції, де гетьманську владу звикли розглядати як символ автономії України. 15 травня 1750 р. урядова газета "Gazette de France" офіційно оприлюднила інформацію про зустріч у Петербурзі делегації старшини з імператрицею. Приїзд старшини був з метою передати графові К. Розумовському акт про його обрання на гетьмана козацької нації. 25 липня 1750 р. та ж сама газета подала докладний опис Глухівської ради, на якій відбувалися вибори на всіх рівнях. Враховуючи структуру козацької держави, кандидатуру графа К. Розумовського підтримали одностайно. Новообраний гетьман, навіть не підозрював, що потрапив до центру уваги французької дипломатії, яка пильно слідувала за подіями на Україні, підтримуючи акцію Г. Орлика [10, с. 16].

10 червня 1752 р. французький амбасадор у Варшаві сповіщав свій уряд, що кілька козацьких старшин, що між ними фігурують Полуботок, Яготинський і Копежинський, особи з великим авторитетом у своїх громадян, були покарані за підозрою у підготовці повстання проти Росії, велику кількість інших старшин було усунуто, і на їх місця було призначено росіян. Відомі ці події стали завдяки документам, які знайшов та опрацював І. Борщак. Перон де Кастера, що був у Польщі французьким представником, писав до свого уряду: що козацький гетьман К. Розумовський змінив обличчя цілої України, знищив опозицію яка негативно ставилася до Росії, тим самим зміцнив царські позиції в українському суспільстві, які ведуть впевненими кроками до знищення. Того ж таки 1752 р. французьким амбасадором у Варшаві став граф де Брой, який був фахівцем таємної дипломатії Людовика XV, досвідчений знавець у політичних та дипломатичних комбінаціях. Він прагнув за всяку ціну знищити російську могутність задля триумфу Франції в північних країнах. Такі плани не могли не наблизити до Г. Орлика, який тоді очолював „український відділ таємної політики Людовика XV”. Г. Орлик в шифрі якого гетьман К. Розумовський фігурував під номером (1017), подав де Броеві ідею зв'язатись з ним. Через нього також де Брой налагодив зв'язок з останніми мазепинцями в Криму Нахимовським та Немировичем, з метою викликати антиросійську революцію, а сам відправився на кордон Правобережжя, щоб слідувати за подіями в козацькій державі.

Отже, французький уряд вирішив намацати ґрунт щодо особи нового гетьмана. За ініціативою де Броя був висланий із Варшави польський шляхтич Мокрановський, що був французьким агентом на правобережжі. Він мав зустрітись з агентами К. Розумовського та переконати, що на випадок нової революції в Петербурзі або смерті цариці, йому та його нації корисно було б відокремитись назавжди від Росії. Чи дійсно бачився Мокрановський з агентами гетьмана, на це французькі документи не дають відповіді. Але з інших документів графа де Броя стає відомо, що він разом з Г. Орликом виробили план,

згідно з яким до Глухова – столиці козацької держави було надіслано французького агента в особі вчителя для дітей гетьмана. Тим часом Саксонському двору, що в той час був союзником Петербургу, вдалось перехопити документи де Броя у справі гетьмана. У Версалі тоді розраховували на Росію, як на майбутнього союзника у війні проти Пруссії, були сильно стурбовані цією подією, і відтоді діяльність де Броя була припинена. В оточенні гетьмана К. Розумовського та його родини було багато французьких таємних агентів, як зазначає І. Борщак, особистий гетьманський лікар Леклерк був підсланий Версалем, з метою збору інформації. Французький уряд дуже сильно цікавила Україна, передусім її людський ресурс, який можна використати як бойову одиницю, для зміцнення позиції у зовнішній політиці. Велику роль у справі українсько-французьких взаємин відігравав Г. Орлик, невтомний дипломат, який намагався вирішити українське питання за рахунок провідних європейських країн, ігноруючи при цьому інтереси козацького суспільства. Політика, орієнтована на здобуття влади в Україні, шляхом політичних махінацій та інтриг, з самого початку була приречена на невдачу. Зовнішньополітичне становище країн в ті часи вимагало спільного об'єднання, бо всі вони постійно знаходились у стані війни. Росія на той час становила військову та політичну силу тільки з урахуванням козацтва, самостійно дати відсіч вона не могла. З часом Франція сама опинилась в становищі слабкої держави з невизначеним курсом, якій нічого не залишалось як розраховувати на підтримку Росії, яку вона нещодавно вважала головним конкурентом у боротьбі за зовнішньополітичний простір. Саме тому, ризикований план козацької революції, який, за розрахунками Г. Орлика, з середини підірвав би становище Росії, допоміг би не тільки Франції зміцнити позиції в Європі, а також дав би можливість переформувати козацький уряд за рахунок повернутих з еміграції мазепинців. Цей план повністю себе не виправдовував та був авантюризм. Не дивлячись на свою обмеженість, керівник українського відділу таємної політики короля, докладав всіх зусиль, щоб вплинути на міжнародний процес. Його діяльність могла завдати дуже сильної шкоди іміджу країни, тому французький уряд формально розглядав пропозиції Г. Орлика [5, с. 428].

Політичні інтриги в ті часи були однією з найпоширеніших форм боротьби, цей механізм досягнення влади був ефективним, та не поступався збройним повстанням і військовим акціям. Заходи, які планував та намагався реалізувати Г. Орлик, не були схожі на політичні інтриги, вони носили характер пошуку оптимальних варіантів. Українські емігранти, зокрема родина Орликів, вважали, що методом політичних інтриг вони зможуть вплинути на хід міжнародних подій. Політичні проекти, які були запропоновані керівникам країн, були амбіційними, але далекими від реального стану справ. Політичні інтриги доволі постаті гетьмана К. Розумовського були останньою надією емігрантів. На цей крок вони пішли, бо вбачали слабкість та несамотійність гетьмана, та можливість козацького повстання. Українське суспільство в ті часи було дезорієнтоване, середня ланка козацтва була знищена, а вища керувалась росіянами. Тому козацьке повстання було неможливим, а надія емігрантів марною. Також слід зазначити відсутність надійних союзників. Країни, з якими вони підтримували зв'язки, в той час мали достатньо політичних та військових сил для здійснення поставленої мети. Але всі вони зайняли позицію очікування, та розглядали розвиток всіх можливих міжнародних подій. Навіть Франція, яка надавала значну допомогу для реалізації плану Г. Орлика, з часом під впливом змін основних чинників міжнародної політики, була змушена припинити свою діяльність. Тому політичні інтриги, що охопили останнього гетьмана Лівобережної України, були тільки спробами реалізації утопічних ідей.

Матеріали, що зберігаються в Нансі у паперах Станіслава Лещинського, приносять нові докази про зносини гетьмана К. Розумовського з Францією. Це листи маршала Льовендаля до графа Д'Аржансона. Льовендаль був приятелем Г. Орлика, котрий також докладав всі можливі зусилля у вирішенні української справи. 27 травня 1754 році він зустрівся у Любліні з капітаном Нарвського полку Розендалем, який заявив, що його надіслав граф К. Розумовський, який бажає для себе та своєї родини опіки. Він зазначив, що гетьман вбачає після смерті цариці руйну для Росії, та розраховує на переїзд до Франції. Гетьман благає, щоб з обох боків були вжиті всі заходи обережності при листуванні з ним, і щоб про цей факт не довідались у Петербурзі.

Як зазначав конфідент російського двору кавалер Дуглас, „на щастя для Росії, теперішній гетьман К. Розумовський є людина лагідна, яка не має стільки розуму, щоб задумати, реалізувати або підтримати якийсь політичний проект”. Тому Франція не поривала остаточно своїх стосунків з Мазепинцями в Криму. Один з листів де Броя до українських емігрантів дістався до рук московського амбасадора у Варшаві де Гроса (рескрипт цариці на ім'я гетьмана). З цього приводу К. Розумовський встиг відписатися до графа Воронцова, де він, вдаряючи на свою лояльність, обурився на цю недостовірність. Канцлер Воронцов не погодився з К. Розумовським, але згодом, судячи з французьких документів, бачимо, що вся діяльність на деякий час завмерла. Головною причиною стала семирічна війна, яка не обійшла українське козацтво. У 1758 р. в Парижі було видано книгу під заголовком “Lettres des officiers francais”, з якої стає відомо, що французький король мав у своїх союзниках козацьку націю. За свідченнями французького посла Беранже, російська імператриця страшенно ненавиділа К. Розумовського, хоча прилюдно виявляла свою приязнь до гетьмана. Страшною зброєю імператриці у боротьбі з ним, стали його особисті зв'язки з Мировичем. Всі ці обставини змусили гетьмана приймати не просте рішення, до того ж стали відомі плани майбутнього України. Її очікувала доля перетворитись на російську провінцію. Розуміючи, що все вже вирішено, і нічого не залежить від гетьмана К. Розумовського, він залишає свій уряд та свою країну. На початку жовтня 1765 р. гетьман дістався Парижу, де негайно звернув на себе загальну увагу „надвірного суспільства”. К. Розумовський дійсно виїхав за кордон, ряд європейських засобів масової інформації та популярне державне видання „Gazette de France” подавали відомості про скасування уряду гетьмана та його подорож [10, с. 36].

Підводячи підсумки, слід зазначити що французька дипломатія мала тісні зв'язки з українськими емігрантами з метою посилення власних позицій у міжнародному середовищі. Політичні інтриги, які себе не виправдали, були однією з можливих та останніх спроб здобути владу в Україні родиною Орликів. Гетьман К. Розумовський став об'єктом невиразної політичної гри обох держав, одна з яких остаточно вирішила долю козацької України.

У вітчизняній історичній науці залишається актуальним та перспективним, майже не дослідженим, напрямом дипломатичних відносин України у французькій зовнішній політиці, який охоплює період другої половини XVIII ст. Також поглибленого дослідження та аналізу потребує наукова діяльність Іллі Борщака, яка актуалізує нові історичні знання.

Джерела та література

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830) / З. Когут. – К., 1996. – 303 с.
2. Єфименко О. Історія України та її народу / О. Єфименко. – К., 1992. – 252 с.
3. Бантиш-Каменський Д. 14-й генерал –фельдмаршал граф Кирило Розумовський / Д. Бантиш-Каменський. – М.: Культура, 1991. – 620 с. (Репринтне перевидання біографії російських генералісімусів та генерал-фельдмаршалів в 4-х частинах. 1840 р. Ч.-1-2).
4. Шкварець В.П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість / В. П. Шкварець – Миколаїв, 2002. – 134 с.
5. Історія українського війська. – Т.1-2 / [авт. тексту І.П. Крип'якевич]. – Львів, 1992, 1996. – 765 с.
6. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К., 1996. – 223 с.
7. Історія України в особах IX-XVIII ст. / [авт. тексту В.М. Литвин]. – К., 1993. – 330 с.
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994. – 594 с.
9. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків у 3 т. / Д. Яворницький. –К., 1991. – Т.1. – 581 с.
10. Борщак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції / І. Борщак. – Мюнхен, 1957. – 37 с.
11. Андрущенко В.Л. Запорозька Січ як український феномен / В.Л. Андрущенко, В. М. Федосов. – К., 1995. – 221 с.
12. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський і його доба (з історії державотворення XVIII ст.) / О.І. Путро. – К., 2008. – 175 с.
13. Гуржій А. І. Опальний фаворит Кирило Розумовський //100 визначних постатей та подій козацької України / А.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К. : Арії, 2009. – 464 с.
14. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К., 1995. – 338 с.
15. Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський / М. Лазорський. – К. : Український центр духовної культури, 1996. – 590 с.
16. Музиченко П. Історія держави і права України: навч. Посібник. – 2-е вид. випр. і доп. / П. Музиченко. – К. : Знання, 2000.
17. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. –350 с.
18. Олексіюк Т. Соборна Україна / Т. Олексіюк. – К., 2004. – 250 с.

Мельников Е. А. Французские политические интриги и деятельность гетмана К. Розумовского в научных исследованиях Илька Борщака

Проанализировано научное наследие Илька Борщака, выяснены новые сведения биографии гетмана К. Розумовского и роли французской дипломатии в украинской истории. В статье исследован главный аспект французской внешней политики, который определил основные факторы решения украинского вопроса.

Ключевые слова: *И. Борщак, К. Розумовский, внешнеполитическое пространство, политические интриги, международная среда, дипломатические комбинации.*

Melnikov E. A. French political intrigues and activity of Hetman K. Rozumovsky in research of Ilko Borschak

Scientific heritage of Ilko Borschak is analyzed, new information of biography of Hetman K. Rozumovsky and the role of French diplomacy in Ukrainian history are elucidated. The main aspect of French foreign policy, which identified the key decision factors Ukrainian question, is researched in the article.

Keywords: *I. Borschak, K. Rozumovsky, Foreign space, political intrigue, international environment, diplomatic combinations.*

УДК 930.1:929.59(477)“18/19”

І. В. Черноіваненко

НОТАРІАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОДУ СКАДОВСЬКИХ

У статті подана класифікація та здійснено аналіз матеріалів фондів нотаріусів, зосереджених в державному архіві Херсонської області, як джерела дослідження історії роду Скадовських. Визначено інформативні можливості нотаріальних джерел для характеристики господарчої діяльності та вивчення сфери зацікавлень представників родини на Півдні України. Показано напрями та можливості реконструкції сімейно-шлюбних відносин дворянської родини на основі залучення приватноправових джерел.

Ключові слова: *нотаріальні документи, Південна Україна, сімейно-шлюбні відносини, сімейна історія, рід Скадовських.*